

DARIUSZ NAWROT  
Uniwersytet Śląski  
Instytut Historii  
ORCID: 0000-0001-9753-2414

## Plotki i pomówienia za życia, czarna legenda po śmierci — Aleksander Sapieha

**Słowa kluczowe:** Aleksander Sapieha, Napoleon, plotki, pomówienia, kampania 1807 r., kampania 1812 r.

**Key Words:** Aleksander Sapieha, Napoleon, gossip, rumours and slander, 1807 campaign, 1812 campaign

Niewiele jest znaczących postaci w historii, w przypadku których plotki i pomówienia towarzyszące im za życia wpłynęły tak mocno na przedstawienie ich sylwetek w historiografii, jak Aleksander Sapieha. Był on jednym z najbliższych współpracowników Napoleona, zarówno podczas pierwszej kampanii na ziemiach polskich w 1807 r., jak i tzw. drugiej wojny polskiej w roku 1812. Współcześni oceniali go krytycznie, co pozostawiło ślad m.in. w pamiętnikach przyjaciół jego żony — Juliana Ursyna Niemcewicza czy Wirydianny Fiszerowej, która skomentowała tragiczny zgon męża swej przyjaciółki słowami: „Jeden świntuch uporał się z drugim jeszcze gorszym od siebie”<sup>1</sup>. Czarną legendę księcia utrwalił Jerzy Skowronek w jego biografii, choć jak sam zauważył: „zupełna szczątkowość źródeł i ogólnikowość wzmianek o Sapieże jest czymś trudnym do wyjaśnienia, wręcz tajemniczym”<sup>2</sup>. Sprzyjało to już wcześniej pochopnym ocenom działalności księcia w czasie wojny 1812 r., widocznym w pracach takich historyków, jak Janusz Iwaszkiewicz czy Bronius Dundulis. Ten pierwszy demonizował rolę Sapiehy w wydarzeniach 1812 r. Twierdził, że kształt Komisji Rządu Tymczasowego Litwy wynikał z wpływu, jaki miał książę na Napoleona: „Wybór osób na te stanowiska był dokonany, jak powiedziano pod bezpośrednim wpływem Aleksandra Sapiehy, więc sympatie i antypatie tego ostatniego zaważyły poważnie na obsadzeniu w ten, a nie inny sposób wyższych stanowisk w świeżo wskrzeszonym Wielkim Księstwie Litewskim”<sup>3</sup>. Według historyków Sapieha jeszcze przed wojną obiecywał Napoleonowi wystawienie stutysięcznej armii, jednak jako organizator sił zbrojnych i członek władz litewskich nie sprostał

---

<sup>1</sup> FISZEROWA 1998, s. 248; NIEMCEWICZ 1957, s. 249.

<sup>2</sup> SKOWRONEK 1992, s. 306.

<sup>3</sup> IWASZKIEWICZ 1912, s. 79.

zadaniom i trudnościom. Ambicje Sapiehy przekroczyły jego możliwości<sup>4</sup>. Dziś, na podstawie źródeł nieznanymi wcześniejszym badaczom wiemy, że powyższe opinie opierały się przede wszystkim na pomówieniach osób, które chciały z Sapiehy uczynić jednego z winnych klęski w wojnie z Rosją w 1812–1813 r.

Plotki towarzyszyły Aleksandrowi Sapieże od urodzenia. Książę przyszedł na świat 2 września 1773 w Strasburgu, jako syn Józefa, krajczego litewskiego, wywodzącego się z bocznej, kodeńskiej linii rodu i Teofili Jabłonowskiej, jednej z najbardziej aktywnych dam konfederacji barskiej. Wedle plotek jego ojcem miał być młody oficer francuski Brunet, w czym upatrywano przyczyny ochłodzenia stosunków między małżonkami po jego narodzinach. Dorastanie młodego księcia upływało w atmosferze ciągłych kłótni rodziców, zakończonych ich separacją i przy pogarszającej się na emigracji sytuacji materialnej rodziny. Aleksander zdominowany został przez dwie najbliższe mu kobiety: ciotkę Annę Jabłonowską i matkę, które kształtowały w nim wielkie ambicje<sup>5</sup>.

Prawdziwy wysyp oskarżeń i pomówień wiązał się jednak z rolą Sapiehy, którą od stycznia 1807 r. zaczął odgrywać u boku Napoleona. Jak wielu Polaków, książę stanął wówczas u boku cesarza Francuzów, wiążąc z nim nadzieję na odbudowę ojczyzny<sup>6</sup>. Już podczas drugiej wizyty Napoleona w Warszawie stał się jednym z najbliższych polskich współpracowników cesarza, jako członek jego polskiej gwardii honorowej, a potem oficer ordynansowy<sup>7</sup>. Od wiosny przebywał w kwaterze głównej w Ostródzie, a potem w Kamieńcu Suskim, niejednokrotnie służąc Napoleonowi wiadomościami w sprawach polskich, a także informacjami o sytuacji na ziemiach zaboru rosyjskiego<sup>8</sup>. Ponadto uczestniczył w opracowywaniu i przekazywaniu, za pośrednictwem sekretarza stanu Huguesa-Bernarda Marena, kolejnych memoriałów dotyczących planów insurekcji na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego. Podobno Napoleon nie czytał osobiście tych memoriałów, lecz ograniczał się do wysłuchania streszczenia, które przedstawiał Maret. Trudno więc stwierdzić, jaki wpływ na plany Napoleona wywierała coraz wyraźniej formułowana przez Sapięhę koncepcja pokonania Aleksandra I poprzez wywołanie powstania w rosyjskich guberniach zachodnich. Powstanie, wsparte przez oddziały Wielkiej Armii, doprowadzić miało do wyzwolenia ziem polskich spod władzy Rosji<sup>9</sup>. Te plany znalazły rozwinięcie w memoriale *Projet présenté a Sa Majeste Napoleon Empereur et Roi*, który odnalazł i opublikował Adam Skalkowski, błędnie przypisując jego autorstwo Tadeuszowi Kościuszce<sup>10</sup>.

<sup>4</sup> DUNDULIS 1940, s. 135.

<sup>5</sup> WÓJCIK 1993, s. 569; WÓJCIK 1970, s. 55.

<sup>6</sup> SKOWRONEK 1992, s. 136; NAWROT 2018, s. 227–250.

<sup>7</sup> NAWROT 2007, s. 527–547.

<sup>8</sup> HANDELSMAN 1914, t. 1, s. 70; HANDELSMAN 1909, s. 45; ASKENAZY 1937, s. 367; NAWROT 2008, s. 23.

<sup>9</sup> LNBS. AS 119/II c, Niedatowane notatki A. Sapiehy z początku 1807.

<sup>10</sup> AN. AF IV 1499, *Projet présenté á Sa Majeste Napoléon Empereur et Roi*; SKAŁKOWSKI 1911, s. 255–263; NAWROT 2008. To Sapiacha przesłał na ręce żony przebywającej w otoczeniu Ko-

Krytyczne oceny Sapiehy, zarówno wśród współczesnych, jak i w pracach historyków, wiążą się bezpośrednio z konfliktami, które wybuchwały w czasie jego pobytu u boku cesarza. Zapewne niebagatelną rolę odgrywały ambicje i trudny charakter księcia, sprzyjające powstawaniu zadrażeń<sup>11</sup>. W dodatku, w czasie pobytu w Kamieńcu Suskim, Sapieha pogłębił związki z polskimi radykałami, m.in. z Andrzejem Horodyskim. Współpracę tę uznać można za przejaw akceptacji dla nowych czasów, ale skłócała ona księcia z jego arystokratycznym środowiskiem. Oskarżano go o to, że w maju 1807 r. uczestniczył w podjętej przez republikańców próbie obalenia księcia Józefa Poniatowskiego, jako zwierzchnika polskiej armii. Konflikty te podkopały pozycję Aleksandra u boku Napoleona. Sam Sapieha w liście do żony z maja 1807 r. tłumaczył:

Łaski mego Pana stawiają mnie w stopniu pozyskania wszystkich rzeczy, jakich bym żądał. Wolę je na innych ściągać, ale sobie raz na zawsze odmówiłem. Wiele łask przeszło przez moje ręce, żadna się w moich nie została, i gdy Blacha i inni wszelkie intrygi uczynili, żeby się posunąć, ja wszelkiej mocy mojej i roztropności używam, żeby się nietknięcie zachować. Naród mnie osadził przy cesarzu dla dania mu dobrych wyobrażeń, nie żebym karierę moją robił. Naród teraz i publiczność mówią, że ja sam tylko umiem prawdę cesarzowi mówić, cel mój więc jest dopiętym, a jakkolwiek wypadek nastąpi, powie się przynajmniej otwarcie [...], że nie dla urzędów służył Ojczyźnie. Stopień mój jest bardzo śliskim, łaski, których doświadczałem i doświadczam, postawiły mnie w opozycji z T. [Talleyrandem — przyp. D.N.] Partia była nierówna. Wszyscy mnie prośbami Polacy okładali, nie wiedziałem już, co robić. Wyprosiłem się cesarzowi na wolontera do Gdańska. [...] Żli Polacy triumfują, zem zdegradowany<sup>12</sup>.

Książę usunął się z kwatery cesarskiej i rozpoczął służbę w szeregach III Legii generała Jana Henryka Dąbrowskiego, uczestniczącej w oblężeniu Gdańska. Jak pisał Józef Załuski:

Książę Aleksander Sapieha był to mąż znakomitych zalet, lecz nie bez wad nieszczęśliwych polskich. Jemu to Napoleon powiedział w kampanii pruskiej: Słyszając Waszmość Pana, zdawałoby się, że prócz niego nie ma uczciwego człowieka w Polsce. Jakoż od tej chwili książę Aleksander Sapieha już nigdy nie wrócił do zaufania, jakie posiadał wonczas u Napoleona<sup>13</sup>.

Załuski się mylił, bowiem już po miesiącu Sapieha pojawił się ponownie w otoczeniu cesarza. Informował wtedy spod Lidzbarka Warmińskiego żonę: „Piszę ci z barki cesarskiej i ołówkiem cesarskim. 150 tysięcy Moskalów stoi przed nami

ściuszki kopię kierowanego do Napoleona memoriału, z którym chciał zapoznać Naczelnika, co tłumaczy dlaczego dokument znalazł się w Paryżu, w papierach ministra Josepha Fouché'go.

<sup>11</sup> BPAUPAN. TS 8876, s. 17, A. Sapieha do J.H. Dąbrowskiego z 30 marca 1807.

<sup>12</sup> BCzart. Rkps, ew. 3225 (ADCz. 7043, t. 13), A. Sapieha do A. Sapieżyny z maja 1807 r.; SKOW-RONEK 1984, s. 117.

<sup>13</sup> ZAŁUSKI 1976, s. 179.

i wszystkie nasze siły razem tu są zgromadzone, czekamy znaku do boju, a teraz Ciebie ściskam i Anusię [...]. *Adieu*, armaty słycać, los nasz ta batalia rozstrzygnie, co za moment straszny”<sup>14</sup>. Wezwanie Sapiehy do kwatery głównej związane było z powrotem do koncepcji wywołania powstania w zaborze rosyjskim. Jeszcze w czasie walk o Gdańsk powstał bardzo interesujący memoriał: *Obserwacje dotyczące Litwy i porównanie jej obecnej administracji z formą Konstytucji 3 maja*, zawierający analizę uwarunkowań akcji powstańczej oraz projekt organizacji wyzwolonej Litwy. Wpływ na jego kształt wywarł niewątpliwie Aleksander Sapieha, a w jego opracowaniu brali udział również Feliks Potocki oraz generał Ignacy Giełgud, dowodzący od marca 1807 r. polską dywizją, po rannym generale Dąbrowskim<sup>15</sup>. Na wieść o upadku Gdańska, Litwini wysłali do kwatery cesarskiej tajną delegację na czele z Józefem Sierakowskim. Wysłannicy przybyli jednak do Napoleona już po zwycięstwie pod Frydlandem, gdy rozpoczęto rokowania z Rosjanami. Do powstania nie doszło, ale przygotowania do niego, zgodnie z oczekiwaniami Napoleona, spełniły swój cel, zmuszając Aleksandra do rokowań pokojowych<sup>16</sup>.

Wprawdzie w uznaniu zasług dla Francji Aleksander Sapieha został mianowany szambelanem Napoleona i otrzymał krzyż Legii Honorowej, ale nie znalazł godnego dla siebie miejsca we władzach Księstwa Warszawskiego. Lata 1807 i 1808 spędził u boku cesarza, uczestnicząc m.in. w zjeździe w Erfurcie<sup>17</sup>. W rezultacie swe ambicje i zdolności oddał Napoleonowi w służbie wywiadowczej, a więc w dziedzinie, która nie stanowiła szczybla do politycznej chwały czy wielkiej kariery. Pierwszy raz zaangażował się w tę działalność w przededniu wojny 1809 r. Wykorzystując koneksje rodzinne, jeździł do Galicji, rozpoznając austriackie przygotowania do ataku na Francję. Napoleon nagroził go potem w zdobytym Wiedniu krzyżem oficerskim Legii Honorowej<sup>18</sup>.

Apogeum oskarżeń i pomówień wiązało się z rolą, jaką Aleksander Sapieha odegrał w czasie wyprawy Napoleona na Rosję w 1812 r. Jeszcze przed wybuchem wojny książę został jednym z najaktywniejszych współpracowników nowego rezydenta napoleońskiego w Księstwie Warszawskim, Edouarda Bignon, którego nieoficjalnym zadaniem było rozpoznanie przyszłego przeciwnika. Starano się zdobyć informacje o składzie i ruchach wojsk rosyjskich, a także wiadomości geograficzne i statystyczne

<sup>14</sup> BCzart. rkps, ew. 3225 (ADCz. 7043, t. 13). A. Sapieha do A. Sapieżyny z 10 czerwca 1807.

<sup>15</sup> SHD. Donation Davout. K-1, 4; *Raport F. Potockiego i Observations sur la Lithuanie et rapprochement de son administration actuelle avec la forme constitutionnelle du 3 Mai 1791*; SKAŁ-KOWSKI 1911, s. 261–263.

<sup>16</sup> NAWROT 2008, s. 45.

<sup>17</sup> LNBS. AS 451 / III c, k. 3–8. Nadanie Legii Honorowej z 9 kwietnia 1807 Finkenstein; Nominacja na szambelana cesarza Napoleona 22 lipca 1807 Drezno; List do A. Sapiehy w tej sprawie z 23 lipca 1807.

<sup>18</sup> AMAE. Pologne 17, Sup. 112–113, *Memorial A. Sapiehy*; MENCEL 1976, s. 443, 447, 449. Po wkroczeniu wojsk polskich pod wodzą J. Poniatowskiego do Galicji, Sapieha w maju 1809 r. na krótko objął funkcję prezesa-dozorecy cyrkułu bielsko-podlaskiego. KRZOS 1967, s. 72.

o potencjalnym obszarze działań wojennych<sup>19</sup>. Sapieha, naukowiec i podróżnik, podjął się zorganizowania siatki agentów i korespondentów i kierowania nią na ziemiach litewskich oraz ukraińskich. Nie była to działalność hańbiąca. Do grona informatorów francuskiego wywiadu należeli związani z zaborem rosyjskim książę Ludwik Radziwiłł, Julian Ursyn Niemcewicz, generał Józef Sierakowski czy minister Feliks Łubiński<sup>20</sup>. Co więcej, działania Sapiehy i Bignona zyskały uznanie zwierzchników w Paryżu, którzy zachęcali do jeszcze intensywniejszej pracy. Raporty pozyskane dzięki „biuru” Sapiehy, działającemu pod wyłącznym kierownictwem księcia i poza formalną strukturą wywiadu polskiego i francuskiego, oceniano pozytywnie<sup>21</sup>. Początek 1812 r. przyniósł Sapieże intensyfikację prac wywiadowczych i to mimo pogarszającego się stanu zdrowia oraz kłopotów rodzinnych<sup>22</sup>. „Biuro” przyniosło wiele bardzo ważnych informacji o przygotowaniach Rosji do wojny, a jego agenci angażowali się także w agitację pronapoleońską w zaborze rosyjskim<sup>23</sup>.

Nie dziwi zatem, że Aleksander Sapieha został wówczas jednym z promotorów kolejnych planów powstańczych w zachodnich guberniach Rosji<sup>24</sup>. Już podczas zjazdu monarchów w Dreźnie, na którym książę przebywał jako szambelan Napoleona, pojawiła się koncepcja ogłoszenia Konfederacji Generalnej Królestwa Polskiego, czyli wielkiej akcji insurekcyjnej na ziemiach zaboru rosyjskiego. Wybuch powstania na zapleczu armii rosyjskiej stanowiłby, obok operacji Wielkiej Armii, gwarancję zwycięstwa w konfrontacji z Aleksandrem I. Ostatecznie jednak intencje Napoleona wypaczył w czerwcu jego nowy ambasador w Warszawie Dominik Pradt, zamieniając konfederację w wielką manifestację polityczną<sup>25</sup>. W tym czasie Sapieha towarzyszył cesarzowi w drodze z Dreznia do Torunia. Realizował przy tym we współpracy z Bignonem kolejne zadanie otrzymane od Napoleona, który polecił przywołać do kwatery głównej wpływowe osoby, które w zależności od rozwoju wypadków wojennych mogłyby stać się kompetentnymi informatorami na zajętych wschodnich ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, ewentualnie także aktywnie działać na rzecz mobilizacji mieszkańców tych ziem po stronie Francji. Sapieha był wówczas głównym doradcą w litewskich planach Napoleona, do czego predestynowała go jego

<sup>19</sup> HANDELSMAN 1914, s. 297–298; KUKIEL 1937, s. 187.

<sup>20</sup> BCzart., rkps 3763 III, k. 109, E. Bignon do A. Sapiehy z 12 kwietnia 1811; HANDELSMAN 1915, s. 225.

<sup>21</sup> BIGNON 1913, s. 51; HANDELSMAN 1915, s. 226–227.

<sup>22</sup> BCzart., rkps 3763 III, k. 167–170, 171–174, 175–178, 183–184, 186, E. Bignon do A. Sapiehy z 12, 17, 23 marca, 3, 7 kwietnia 1812; cf. HANDELSMAN 1914, s. 92.

<sup>23</sup> IWASZKIEWICZ 1912, s. 54; MARGUERON 1897–1905, II, s. 395–397; III, s. 12, 32, 74, 110, 132, 184; IV, s. 111; BIGNON 1913, s. 25–26, 157; ASKENAZY 1896, s. 550.

<sup>24</sup> NAWROT 2008, s. 143–147.

<sup>25</sup> FISZEROWA 1998, s. 388–389; HANDELSMAN 1914, s. 118; CZUBATY 2011, s. 479–485; NAWROT 2016, s. 178–198.

rola i aktywność jego „biura” w przygotowaniu kampanii przeciwko Rosji, a także trwająca od 1807 r. przyjaźni z Maretem, ministrem spraw zagranicznych Francji<sup>26</sup>.

Książę był przy boku Napoleona zarówno 24 czerwca 1812, gdy Wielka Armia przekraczała Niemen, jak i 28 czerwca 1812, gdy wkraczał do Wilna. Towarzyszył zapewne Napoleonowi w objeździe po stolicy Litwy i obserwował entuzjazm mieszkańców na jego widok<sup>27</sup>. Rola, jaką odgrywał u boku cesarza Francuzów, stała się jednak ponownie źródłem konfliktów i oskarżeń. Ich autorem był jeden z członków grupy doradców, książę Eustachy Sanguszko, który sam miał ambicję odegrania roli bliskiego współpracownika cesarza. Zaczął on podważać pozycję swego rywala. Pierwszym przejawem narastającej wrogości był przebieg narady, którą Sanguszko błędnie umiejscowił w Wilnie, a która odbyła się jeszcze w Kownie, u ministra Mareta. Narada dotyczyła niezrealizowanego projektu powołania na zajmowanych obszarach Litwy komisji cywilno-wojskowych. Wobec braku urzędników rosyjskich, którzy wyjeżdżali wraz z wycofującą się armią carską, komisje miały przejąć zarząd nad wyzwolonymi ziemiami oraz zapewnić aprowizację oddziałom Wielkiej Armii. W naradzie uczestniczył minister i trzech obecnych u boku Napoleona Polaków: Wincenty Krasiński, Aleksander Sapieha oraz Eustachy Sanguszko. Zgodnie z relacją tego ostatniego podstawowa kwestia poruszona przez Mareta sprowadzała się do pytania, czy na czele takich komisji powinien stanąć cywil, czy wojskowy. Przyjęcie drugiego rozwiązania oznaczało, że wybranym w ich skład obywatelom litewskim przewodniczyć będzie oficer, albo — co wynikało z warunków wojny — nawet podoficer francuski. Maret przychylił się do tego ostatniego rozwiązania, a wsparli go w tej kwestii Sapieha i Krasiński. Sanguszko pisał:

Obrażony byłem o tę nieprzyzwoitość, aby podoficer cudzoziemski miał pierwszeństwo nad obywatelami, ile nie mogący mieć wyobrażenia o kraju. Mówiłem więc dość obszernie, iż mnie nie dziwi, że książę minister, nie mający jeszcze zupełnie dowodów poświęcenia się nieograniczonego obywateli litewskich, może być za tym wnioskiem, ale mnie to [...] zastanawia, iż ziomkowie są za tym.

Sanguszko uważał, że w kraju sojusznicznym jest to niedopuszczalne. Według niego jeszcze tego samego wieczora, co jest błędem, ponieważ opisywane powyżej zdarzenie miało miejsce już w Wilnie, konflikt między nim a Sapiehą przybrał na sile. Faktycznie, w dniu zajęcia stolicy Litwy marszałek dworu Geraud Duroc zbliżył się do Sanguszki z pytaniem, czy jest Litwinem. Książę Sapieha, rozdrażniony ambicjami rywala, który chciał wpływać na decyzje władz francuskich dotyczących przyszłości Litwy, wyprzedził odpowiedź pytanego stwierdzeniem, że „Książę Sanguszko nim nie jest”, myśląc zapewne o jego posiadłościach na Wołyniu. Urażony takim posta-

<sup>26</sup> HANDELSMAN 1914, s. 95, 96–98, 128, 131, 132; HANDELSMAN 1915, s. 228. Ostatecznie w skład tej grupy weszli: Aleksander Potocki, Józef Sierakowski, Paweł Sapieha, Karol Morawski, Eustachy Sanguszko, Tadeusz Morski oraz Aleksander Chodkiewicz.

<sup>27</sup> GRZYMAŁA 1833, s. 185–203; CAULAINCOURT 1933, s. 351.

wieniem sprawy Sanguszko odpowiedział Sapież: „Mój Książę, chcesz uchodzić za rozumnego, jak widzę, nauki masz mało, a złości dużo. Inaczej pałac jagielloński, który ci wykala oczy, winien by przypomnieć, że jestem Litwinem”<sup>28</sup>. Ostatecznie ten etap rywalizacji wygrał Sapieha, a wpływy, jakimi cieszył się on w otoczeniu cesarskim, sprawiły, że jeszcze 29 czerwca Sanguszko został wysłany z Wilna na „podłuchy” do Święcian. Opinie wygłaszane na temat Sapiehy oraz wzbudzanie nieufności Litwinów wobec posunięć francuskich sprawiły, że „te moje wyrazy musiały być ogłoszonymi i dla tych przyczyn musiałem być wysłany tak rychło”<sup>29</sup>.

Podstawą krytycznych opinii wśród współczesnych i historyków, rzutującą na ocenę całej działalności księcia, była rola, jaką Aleksander Sapieha odegrał przy powołaniu władz wyzwolonej Litwy 1 lipca 1812. Sam książę był zdania, że Litwini sami powinni podjąć decyzję o składzie władz swojego kraju. Podobne działania proponował cesarzowi już w 1807 r., co wynikało z głębokiego przekonania księcia o drażliwości mieszkańców Wielkiego Księstwa. Sapieha próbował zapewne wpłynąć na decyzję Napoleona w tej kwestii, będąc wówczas jego najbliższym doradcą w sprawach litewskich, o czym świadczą słowa Aleksandra Potockiego, że książę „jest zawsze w łaskach u swego protektora [Napoleona — przyp. D.N.]”<sup>30</sup>. Sapieha niewątpliwie miał ambicję odegrania czołowej roli w wydarzeniach 1812 r., widząc się jednym z wskrzesicieli Polski, a zarazem „wodzem” Litwy. Chciał też mieć decydujący głos w sprawie doboru współpracowników. Jednak w ostatecznych rozstrzygnięciach dotyczących Litwy decydujące zdanie należało do Napoleona.

O ambicjach księcia mówiono w Wilnie, o czym świadczą słowa zawarte w liście Aleksandra Potockiego do ojca z 1 lipca 1812: „Mówią, że Sapieha ma w projekcie być prezesem Komisji Rządzącej Litewskiej i marszałkiem konfederacji”, obejmując tę funkcję po Adamie Kazimierzu Czartoryskim<sup>31</sup>. Plotka ma źródło w wydarzeniach w katedrze wileńskiej, w której z inicjatywy studentów Uniwersytetu Wileńskiego ogłoszono „Akt odnowienia unii polsko-litewskiej”, stanowiący próbę nawiązania do tradycji przedrozbiorowej Rzeczypospolitej<sup>32</sup>. W następnych dniach spontanicznie podpisało go kilka tysięcy osób, a 30 czerwca Sapieha przedstawił ten dokument cesarzowi. Książę próbował wykorzystać tę akcję w celu wzmocnienia

<sup>28</sup> SANGUSZKO 1876, s. 64.

<sup>29</sup> SANGUSZKO 1876, s. 60, 64. Sanguszko tłumaczył, że Napoleon „z Polski czynił tylko igrzysko wojny. Dlatego to później w Wilnie na sesji u księcia Bassano (gdym upośledzano na niej zapal Litwinów) [faktycznie w Kownie — przyp. D.N.] rzekłem, że w stosunkach, jakie możemy mieć w ważnym dziele tej wojny, widzę w pędzie Cesarza i Francję, a nigdzie wzmianki o bycie naszej ojczyzny”.

<sup>30</sup> BCzart, MNK 760/31, k. 81, A. Chodkiewicz, *Dzieje znakomitych wypadków*; AGAD, APP 285, A. Potocki do S. K. Potockiego z 27 czerwca 1812 z Kowna.

<sup>31</sup> AGAD, APP 285, A. Potocki do S.K. Potockiego z 1 lipca 1812; Feliks Łubieński z kolei przekazywał błędną informację, jakoby „Sapieha i inni rozumieli, że to po dawnemu, że Litwa powinna mieć oddzielnego marszałka”.

<sup>32</sup> Akt podpisywali również, obecni w tych dniach w Wilnie, oficerowie polscy. Miało to miejsce w domu Romualda Giedroycia. Vide: ZAŁUSKI 1976, s. 233–234; NAWROT 2008, s. 265.

swojej pozycji. Początkowo popierał ten pomysł, a jego przeprowadzenie zlecił łowczemu Józefowi Kossakowskiemu licząc, że zajmie miejsce marszałka litewskiego, a w konsekwencji stanie na czele Konfederacji Generalnej Królestwa Polskiego. Miały nim kierować dwa motywy: ambicja oraz niechęć do Czartoryskich. Jednak tą swoją ekstrawagancją — jak pisał Aleksander Potocki — Sapieha zdegustował wszystkich<sup>33</sup>. Feliks Łubieński z kolei stwierdził, że „Sapieha i inni rozumieli, że to po dawnemu, że Litwa powinna mieć oddzielnego marszałka. Lecz zaraz im miano powiedzieć, że [cesarz — przyp. D.N.] uznaje tylko jedną Polskę, jednego króla, a za tym i jedną konfederację”<sup>34</sup>. Jak widać, krok studentów podyktowany był niewiedzą o działaniach Konfederacji Generalnej Królestwa Polskiego, świadczył także o braku rozeznania w planach Napoleona. Działania pełnej patriotycznego zapału młodzieży i ambicje Sapiehy nie mogły wpływać na ostateczne decyzje cesarza w sprawie Litwy.

Postanowienia Napoleona dotyczące powołania władz w Wilnie ściśle wiązały się z jego planami wykorzystania zasobów Litwy do kontynuowania wojny z Rosją i określenia przyszłego statusu odebranych jej dawnych ziem Rzeczypospolitej. Dotychczasowy przebieg kampanii, zwłaszcza niepowodzenie planu stoczenia walnej bitwy z Aleksandrem I pod Wilnem, zmusiły Napoleona do nadania Litwie organizacji odrębnej od Królestwa Polskiego, proklamowanego w tym samym dniu przez Konfederację Generalną. Już drugiego dnia pobytu w stolicy Litwy, 29 czerwca po południu, cesarz udzielił posłuchania szlachcie litewskiej, na którym obecny był również Sapieha. Tego samego dnia przyjął także władze Uniwersytetu Wileńskiego. Chciał pozyskać zarówno szlachtę, jak i środowisko uniwersyteckie do współpracy i wzmocnić bazę polityczną dla swoich działań na Litwie. Natomiast 30 czerwca na zaproszenie hrabiego Pierre`a Daru doszło do spotkania znaczniejszych obywateli litewskich pozostających w Wilnie<sup>35</sup>. Naradę zorganizowano, by oficjalnie przedstawić projekt rozkazu Napoleona i poprosić zebrane osoby o wskazanie w drodze wyboru kandydatów do władz litewskich na szczeblu centralnym i w guberniach<sup>36</sup>. Jak relacjonował Aleksander Potocki, już w trakcie elekcji Aleksander Sapieha zasugerował hrabiemu Daru, a ten zaproponował zebranych przedstawicielom szlachty, wybór do Komisji Rządu osób najznacniejszych wśród obywateli litewskich, co zaowocowało elekcją czterech pierwszych jej członków: Stanisława Sołtana, Karola Prozora, Franciszka Jelskiego i Józefa Sierakowskiego oraz Józefa Kossakowskiego jako sekretarza. Daru twierdził, że książę Aleksander przygotował listę piętnastu najznacniejszych na Litwie osób, nadających się do objęcia najwyższych stanowisk w nowych władzach. Kiedy doszło do wyboru piątego członka Komisji Rządu, Sapieha zabrał głos zdecydowanie sugerując, by była to osoba miła cesarzowi,

<sup>33</sup> AGAD, APP 284, k. 138, A. Potocki, *Pamiętnik*.

<sup>34</sup> F. Łubieński do S. Brezy z Warszawy z lipca 1812, cyt. za: DUNDULIS 1940, s. 145.

<sup>35</sup> AGAD, APP 285, A. Potocki do S.K. Potockiego z 27 czerwca 1812 z Kowna.

<sup>36</sup> BJ, rkps 3134, P. Daru do J. Śniadeckiego z 30 czerwca 1812 z Wilna; AN. AF. IV, 1647, pl. 3, nr 46, H. Maret do Napoleona z 10 sierpnia 1812 z Wilna.



której przymioty Napoleon znał i cenił. Zebrani właściwie odczytali intencje Sapiehy, wybierając właśnie jego w skład nowych władz kraju. Aleksander Potocki tłumaczył sukces księcia Aleksandra poparciem, jakim cieszył się ze strony Mareta<sup>37</sup>.

W rezultacie 1 lipca 1812 w Wilnie Napoleon rozkazem dziennym powołał Komisję Rządu Tymczasowego Litwy, jako najwyższą władzę cywilną nad departamentami utworzonymi z dawnych guberni: wileńskiej, mińskiej, grodzieńskiej i białostockiej<sup>38</sup>. Cesarz godził się na elekcję władz litewskich, ale od początku zamierzał poddać je pełnej kontroli francuskiej i sprowadzić niejako ich rolę do narzędzia służącego do wykonywania rozkazów płynących z kwatery głównej. W zgodzie z tymi planami, cesarz nie chciał mieć w osobie Aleksandra Sapiehy przywódcy Litwy, lecz sprawnego administratora, który zdoła zapewnić mobilizację zasobów kraju na potrzeby Wielkiej Armii. Dlatego niejednoznacznie określił pozycję Edouarda Bignona, który został komisarzem cesarskim przy Komisji Rządu. Pozostawił w jego gestii wyłączność zwierzchnictwa nad intendentami, którzy przewodniczyli komisjom administracyjnym — reprezentacji rządu w czterech departamentach, co pozwalało kontrolować wszystkie działania nowych władz litewskich. Intendentami Napoleon mianował tylko Francuzów<sup>39</sup>. Ograniczeniu samodzielności Litwy służyło również powołanie dla czterech departamentów gubernatorów wojskowych, a kilka dni później, choć nie przewidywano takiego rozwiązania, w rozkazie z 1 lipca, generalnego gubernatora Litwy, będącego zwierzchnikiem zarówno gubernatorów, jak i podlegającej im administracji wojskowej. 8 lipca został nim generał dywizji hrabia Dirk van Hogendorp, Holender, adiutant cesarza i dotychczasowy gubernator Prus Wschodnich<sup>40</sup>. Utworzony przez Napoleona system władz cywilnych i wojskowych generował powstanie na Litwie trzech konkurencyjnych ośrodków władzy: Komisji Rządu Tymczasowego, komisarza cesarskiego oraz generalnego gubernatora Litwy. Chcąc kontrolować tę skomplikowaną strukturę Napoleon, przed opuszczeniem 16 lipca stolicy Litwy, postanowił oddać nadzór nad całym krajem i jego trzema ośrodkami władzy pozostającemu w Wilnie Maretowi<sup>41</sup>.

Głównym zadaniem nowych władz było zorganizowanie wojska na Litwie, zapewnienie aprowizacji Wielkiej Armii oraz zapewnienie spokoju na zapleczu działań wojennych, w tym uporanie się z plagą maruderów i band chłopskich. Wszystko to miało się odbywać w kraju celowo pozbawionym wcześniej przez Rosjan zasobów i zniszczonym działaniami wojennymi<sup>42</sup>. Komisji Rządu formalnie przewodniczył najpierw Sierakowski, a potem Sołtan, jednak jej faktycznym szefem, z dostępem

<sup>37</sup> AGAD, APP 284, k. 136–137, A. Potocki, *Pamiętnik*; AGAD, APP 285, A. Potocki do S.K. Potockiego z 1 lipca 1812.

<sup>38</sup> AN, AF IV 671, pl. 5354, Ordre du jour z 1 lipca 1812.

<sup>39</sup> PUGAČIAUSKAS 1998, s. 57–59, 193.

<sup>40</sup> Nominacja z 8 lipca 1812. *Correspondance* 1857–1870, nr 18922; SHD. C-2, 128 A. Berthier do D. Hogendorpa z 11 lipca 1812; MELON 1938, s. 155.

<sup>41</sup> NAWROT 2008, s. 329.

<sup>42</sup> DUNDULIS 1940, s. 122; IWASZKIEWICZ 1912, s. 130–137; NAWROT 2008, s. 285.

i posłuchem u Napoleona, był Sapieha. Miał on nadal silną pozycję u boku cesarza, na co wskazuje rozszerzenie 7 lipca składu Komisji Rządu o Aleksandra Potockiego i Jana Śniadeckiego. Wynikało to z początkowej nieobecności w Wilnie Sołtana i Prozora, a decydujący wpływ na te zmiany miał Aleksander Sapieha<sup>43</sup>. Jako członek Komisji i jednocześnie przewodniczący Komitetu Wojskowego, ksiązę odpowiadał za najważniejsze zadanie nowych władz — zorganizowanie armii litewskiej. Faktycznie jednak musiał przejąć kierownictwo wielu innych spraw i jak wskazują źródła, to właśnie on odgrywał decydującą rolę w pracach Komisji Rządu<sup>44</sup>.

Wybuch kolejnych sporów w centralnych władzach Litwy i związanych z nimi kolejnych plotek na temat Sapiehy był związany z przyjazdem do Wilna 29 lipca generalnego gubernatora Hogendorpa. Od początku Holender uznawał się za wielkorządcę Litwy i oskarżał wszystkich, którzy podważali jego kompetencje, o działania wobec siebie nieprzychylnie lub wręcz wrogie. Stało się to przyczyną konfliktów z gubernatorem wileńskim, komisarzem cesarskim i samą Komisją, a przede wszystkim z Aleksandrem Sapiehą jako przewodniczącym Komitetu Wojskowego i faktycznym liderem władz kraju<sup>45</sup>. Z każdym dniem nieporozumienia się pogłębiały. Maret na próżno tłumaczył generalnemu gubernatorowi, że zakres jego władzy nie obejmuje stosunków z Komisją Rządu i kontakty z nią powinien utrzymywać za pośrednictwem komisarza cesarskiego. Niewątpliwie Hogendorp, realizując wytyczne Napoleona, chciał zdecydowanie przyspieszyć organizację armii litewskiej i coraz częściej ingerował w prace Komitetu Wojskowego. W listach do Napoleona i marszałka Berthiera oskarżał władze litewskie i Sapiehę o opóźnienia w realizacji wyznaczonych przez cesarza zadań<sup>46</sup>. Generalny gubernator nie znał dobrze sytuacji na Litwie i nie rozumiał jej, a jego dyspozycje prowadziły do coraz częstszych scysji z Sapiehą. Hogendorp uważał księcia za człowieka bez charakteru, otoczonego takimi samymi jak on miernotami, co spowalniało wysiłek wojenny kraju. Bignon zaś, zaprzyjaźniony z Sapiehą, wspierał księcia. Coraz częściej świadkiem konfliktów stawał się Maret, którego wsparcia poszukiwały obie strony sporu. Po jednej z awantur minister pisał, że obawia się o całość swych mebli. Na nic zdawały się próby łagodzenia konfliktu. Maret w korespondencji z Napoleonem popierał Sapiehę, oskarżając Hogendorpa o grubiaństwo, i proponował precyzyjne oddzielenie zakresu władzy wojskowej gubernatora i cywilnej Komisji Rządu, upatrując w tym jedyną metodę zapobieżenia kolejnym ekscesom. Zgodnie z tą koncepcją chciał uczynić Bignona, komisarza cesarskiego przy Komii-

<sup>43</sup> AN, AF IV 674, pl. 5384, Ordre du jour z 7 lipca 1812.

<sup>44</sup> RGADA, F. 12, b. 262, cz. 5, Sesja Komisji Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego [dalej: KRTWKL] z 2 lipca 1812.

<sup>45</sup> HOGENDORP 1887, s. 314.

<sup>46</sup> AN, AF IV 1650, pl. 3, nr 10, E. Bignon do H. Mareta z 3 sierpnia 1812; AGAD. APP 284, k. 203, 231, A. Potocki, *Pamiętnik*; ERNOUF 1884, s. 411; FABRY 1900–1903, s. 533–536; HOGENDORP 1887, s. 314–316.

sji Rządu, najwyższym zwierzchnikiem władz cywilnych na Litwie<sup>47</sup>. Kilkuletnia współpraca między Bignonem i Sapieżą oraz dobre stosunki komisarza z innymi członkami Komisji Rządu pozwalały żywić nadzieję, że przyjęcie tego rozwiązania zlikwiduje konflikty<sup>48</sup>.

Przedstawione wyżej spory nie wyczerpywały listy zadrażnień, które stawały się podstawą dla nowych plotek. Kolejne powodowały wykluczenie z udziału w najwyższych władzach kraju wojskowych litewskich nieobecnych w pierwszych dniach w Wilnie. Niektórzy z nich — jak Romuald Giedroyc, Ksawery Niesiołowski czy Józef Wawrzecki — spodziewali się odegrać czołową rolę w mobilizacji Litwy. Oficerowie ci, jako konsyliarze, weszli w lipcu w skład Komitetu Wojskowego kierowanego przez Aleksandra Sapieżę, mieli w nim jednak tylko głos doradczy, natomiast wszystkie decyzje należały do przewodniczącego komitetu<sup>49</sup>. W sierpniu 1812 r. Aleksander Sapieha we współpracy z Aleksandrem Potockim opracował wszystkie niezbędne instrukcje, które miały być podstawą poboru kantonistów pieszych i konnych oraz formowania oddziałów armii regularnej, żandarmerii, batalionów strzelców i gwardii narodowej. Zabiegał również wielokrotnie u cesarza w imieniu Komisji Rządu o pomoc w zdobyciu potrzebnych na ten cel środków. Sapieha zdawał sobie sprawę, że czas potrzebny na uruchomienie aparatu skarbowego, który zbierze w wyniszczonym kraju odpowiednie środki finansowe, opóźni formowanie armii. Prośba o subwencję wywołała jednak niezadowolenie Napoleona, który wyraził zdziwienie, że patriotyzm Litwinów nie może się zdobyć na ofiarę czterech milionów, gdy chodzi o wyzwolenie Ojczyzny<sup>50</sup>. Sytuację Sapieży dodatkowo komplikował fakt, że generał Romuald Giedroyc, przewidywany na wodza Litwy w próbach powstańczych po trzecim rozbiore, dobrze znany Napoleonowi, widział siebie na czele powstającej armii litewskiej, a w ambicjach księcia Aleksandra dostrzegał główne zagrożenie swoich aspiracji. O skali konfliktu świadczy korespondencja Giedroycia z Marettem, w której już 19 lipca generał oskarżał rodaków o zawiść i nie tań żalu z powodu pominięcia go w nominacjach<sup>51</sup>.

Do pierwszych sporów Giedroycia z Sapieżą na forum Komitetu Wojskowego doszło bardzo szybko. List generała do księcia Aleksandra z 11 sierpnia był powtórzeniem jednego ze starć, w czasie którego Giedroyc zarzucił księciu złą dyslokację formowanych regimentów litewskich, niewłaściwe, powielające rosyjski system poboru, prowadzenie rekrutacji kantonistów oraz „miłość własną”

<sup>47</sup> AN, AF IV 1647, pl. 2, nr 51–53, H. Maret do Napoleona z 12 sierpnia 1812 z Wilna (dwa warianty).

<sup>48</sup> AN, AF IV 1647, pl. 2, nr 51, Maret do Napoleona z 12 sierpnia 1812.

<sup>49</sup> AGAD, AZ 83, k. 403, Wiadomość o składzie rządu teraźniejszego Litwy; LVIA, F. 1532, a.1, b.1, k. 56, Wiadomość o wewnętrznej organizacji KRTWKL; RGVIA, F. 846, op. 16, VUA 3856, k. 26, Ogólne prawidła Komitetów.

<sup>50</sup> NAWROT 2008, s. 483–497.

<sup>51</sup> AN, AF. IV 1649, pl. 5 nr 12, R. Giedroyc do H. Maretta z 19 lipca 1812.

przejawiającą się w jednoosobowym podejmowaniu decyzji. Giedroyc sądził też, że naubliżanie Sapieże nie jest powodem, by ten odpowiadał urągając generałowi oraz wysuwając oskarżenia o intrzygi i robienie z sesji Komitetu „kabaretu”. Zdaniem generała zarzuty pod adresem Sapiehy były jak najbardziej prawdziwe<sup>52</sup>. Giedroycia wspierał generał Ksawery Niesiołowski, również nieusatysfakcjonowany miejscem zajmowanym w Komitecie Wojskowym<sup>53</sup>. W jakim stopniu trudny charakter Sapiehy zaogniał ostrość tych zatargów? Że książę Aleksander był osobą konfliktową, świadczą słowa Aleksandra Potockiego, który dostrzegając trudności z jakimi zmagał się Sapięcha pisał, że „ma rozum bez żadnego rozsądku i pracowitości”<sup>54</sup>. Niewątpliwie książę nie miał umiejętności łagodzenia zadrążeń, a najprawdopodobniej swą nieustępliwą postawą raczej je wzmacniał. Konfliktów wywołanych przez Giedroycia nie zażegnało rozwiązanie, które zaproponował Maret. W końcu sierpnia powstał generalny inspektorat armii litewskiej w składzie: generalny inspektor wojsk litewskich — generał dywizji Romuald Giedroyc, inspektor piechoty — generał brygady Ksawery Niesiołowski, inspektor jazdy — generał brygady Józef Wawrzecki. Organ ten nie był jednak dowództwem wojsk litewskich, a władzę naczelną zarówno nad armią litewską, jak i nad inspektorami sprawował generalny gubernator Hogendorp. Ten, w sojuszu z Giedroyciem, którego uznawał za „dobrego patriotę”, chciał wzmocnić swą pozycję wobec Sapiehy. Decyzja cesarza w sprawie mianowania inspektorów stanowiła zapowiedź zmiany jego postawy wobec władz na Litwie<sup>55</sup>.

Napoleon już na przełomie lipca i sierpnia 1812 r., nie zdając sobie sprawy z trudnej sytuacji na Litwie, za którą sam w dużej mierze odpowiadał, w listach do Mareta wielokrotnie dawał wyraz niezadowoleniu z funkcjonowania władz litewskich i z tempa prac nad formowaniem oddziałów na Litwie<sup>56</sup>. W odpowiedzi na coraz liczniejsze konflikty cesarz postanowił zdecydowanie przeciąć zawiązany przez siebie kompetencyjny węzeł gordyjski i 24 sierpnia mianował Hogendorpa prezesem Komisji Rządu, czyli zwierzchnikiem litewskich władz cywilnych, rozstrzygając, że to generalnemu gubernatorowi należy się pełne zwierzchnictwo nad administracją Litwy i organizacją armii<sup>57</sup>. Wiadomość o nominacji Hogendorpa, która dotarła do Wilna 27 sierpnia, spowodowała prawdziwą konsternację wśród członków władz litewskich — do tego stopnia, że wydawało się, że Komisja Rządu

<sup>52</sup> RGVA, F. 846, op. 16, VUA 3856, k. 28–29, R. Giedroyc do A. Sapiehy z 11 sierpnia 1812; RGVA, F. 846, op. 16, VUA 3856, k. 25, R. Giedroyc do H. Mareta z 6 listopada 1812; MOŚCICKI 1948–1958, s. 433.

<sup>53</sup> AN, AF IV 1649, pl. 3, nr 4–5, K. Niesiołowski do H. Mareta z 30 lipca 1812.

<sup>54</sup> AGAD, APP 285, A. Potocki do S.K. Potockiego z 14 lipca 1812; AGAD, APP 284, k. 236, A. Potocki, *Pamiętnik*.

<sup>55</sup> AN, AF IV, 1647, pl. 2, nr 28, 30, H. Maret do Napoleona z 9 sierpnia 1812.

<sup>56</sup> *Correspondance* 1857–1870, nr 19049, 19119, 19134, 19157.

<sup>57</sup> AN, AF IV 685, pl. 5480, Ordre du jour z 24 sierpnia 1812; *Correspondance* 1857–1870, nr 19133; RGADA, F. 12, b. 262, cz. 5, Sesja KRTWKL z 27 i 28 sierpnia 1812.

zaraz się rozwiąże<sup>58</sup>. Nominacja Holendra była też osobistą klęską Sapiehy, który uchodził za osobę bliską cesarzowi. W nowej sytuacji książę nie widział możliwości dalszego kierowania Komitetem Wojskowym. Ostatnie dwa miesiące spędził na bardzo intensywnej pracy, w której bardzo często samodzielnie, nie dzieląc się obowiązkami ze współpracownikami, wypełniał wszystkie zadania, pisał instrukcje itp. Ten wysiłek był przyczyną pogłębienia choroby księcia. W tej sytuacji stan zdrowia był wystarczającym powodem do złożenia prośby o urlop, który 31 sierpnia otrzymał na okres trzech miesięcy<sup>59</sup>. Zapewne Sapieha opuszczał Wilno w poczuciu klęski, kierując się do swych ulubionych Wisznic (pow. biański). Nie wiemy, czy targały nim wątpliwości co do wyniku kampanii. Książę przestrzegał Napoleona przed marszem na Moskwę i groźbą mroźnej zimy. Namawiał do uczynienia z Litwy podstawy operacyjnej dla Wielkiej Armii<sup>60</sup>. Podczas postoju w Dereczynie, w majątku Franciszka Sapiehy, jednego ze swych krewnych, przy karczmie, w której się zatrzymał, książę został zaatakowany i zraniony przez knura. Dla niezbyt silnego i osłabionego chorobą organizmu rana okazała się śmiertelna. 8 września 1812 Aleksander Sapieha zmarł na zakażenie i gangrenę. Został szybko pochowany w Dereczynie, później ekshumowano jego ciało i złożono w kościele w Wisznicach w parafii kodeńskiej. Maret natychmiast powiadomił cesarza o wstrząsie, jaki w Wilnie wywołała wiadomość o śmierci księcia, „dobrego obywatela”, „oddanego Napoleonowi”<sup>61</sup>. Komisja Rządu zarządziła, że 16 września w katedrze wileńskiej zostaną odprawione egzekwie za duszę Aleksandra Sapiehy<sup>62</sup>.

Na ostatecznej klęsce Napoleona w Rosji nie zaważyły braki w umiejętnościach, czy wręcz błędy Sapiehy, który w czasie „drugiej wojny polskiej” faktycznie stworzył podwaliny pod mobilizację Litwy. W 1812 r. książę mógł zostać jednym z bohaterów odrodzonej Polski. W wyniku decyzji Napoleona spotkała go jednak osobista klęska, która miała miejsce zanim sam cesarz doświadczył jej ostatecznie w Rosji w końcu 1812 r. Jednak na powstaniu „czarnej legendy” księcia zaważyły nie tylko oceny historyków, którzy opierali się na nieprzychylnych księciu memoriałach powstałych w kręgu niechętnych mu wojskowych litewskich<sup>63</sup>. U ich źródła leżało także pełne konfliktów małżeństwo Sapiehy z Anną z Zamoyskich. Księżna

<sup>58</sup> AN, AF IV 1647, pl. 2, nr 103–104, 108, H. Maret do Napoleona z 28 i 29 sierpnia 1812; ERNO-UF 1884, s. 415–416; HOGENDORP 1887, s. 317.

<sup>59</sup> NAWROT 2018, s. 245.

<sup>60</sup> GRABOWSKI 1905, s. 255.

<sup>61</sup> AN, AF IV 1647, pl. 3, nr 46, 47, H. Maret do Napoleona z 8 i 10 września 1812.

<sup>62</sup> LVIA, F. 1532, a.1, b.1, k. 209, KRTWKL do Komisji Administracyjnej Departamentu Wileńskiego z września 1812; „Kurier Litewski”, 1 września 1812.

<sup>63</sup> Przywołane dokumenty to powstałe w kręgu Komitetu Wojskowego już po dymisji Sapiehy: AGAD, AZ 83, k. 406–500, *L'exposition des abus qui se sont glissés dans administration de toutes les fonctions publiques avec les moyens d'y remédier*; SHD. K-1, 28; *Remarques sur la nouvelle administration en Lituanie* oraz *Observations faites sur la route de Vilna à Bromberg du 10 au 24 décembre 1812. Observations sur l'esprit public en Lithuanie*.

Anna, związana z kręgiem osób otaczających Tadeusza Kościuszkę, nie akceptowała pronapoleońskiej postawy męża. Źródłem konfliktu był również fakt, że księżna bardziej widziała się w roli „westalki” u boku Naczelnika, niż żony Aleksandra. Oburzone oskarżeniami Sapiehy przyjaciel księżnej Anny pisał:

Dziwi mnie, że Księżę chce rozwodu na tej podstawie, która zawsze dla rodzin jest plamą w oczach prawa. Jeżeli na to Księżna pozwala, Księżna więc jego, a nie on Księżnę, o tą małżeńską zbrodnię atakować prawnie powinna, bo małżonek za niewiernego uznany, przez to samo traci prawa do zatrudniania się wychowaniem dzieci. Nigdy Księżna nie może pozwolić inaczej na ten rozwód, którego więcej jeszcze żądać należy po tym nowym niedelikatności dowodzie<sup>64</sup>.

Jeszcze ostrzej ocenił księcia Julian Ursyn Niemcewicz, który pisał o nim: „Oszczercza z natury, człowiek zły i próżny, oskarży wszystkich, pochlebiać będzie, byle siebie zalecić i wynieść”<sup>65</sup>. Te i podobne pomówienia ukształtowały obraz Aleksandra Sapiehy w historiografii na lata.

## WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

### ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

- AGAD [= Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie]  
 APP [= Archiwum Publiczne Potockich], sygn. 284, 285  
 AZ [= Archiwum Zamoyskich], sygn. 83  
 AMAE [= Archives du Ministère des Affaires Étrangères w Paryżu], Pologne 17, Sup. 112–113  
 AN [= Archives Nationales w Paryżu], AF IV 671, pl. 5354; 674, pl. 5384; 685, pl. 5480; 1499; 1647, pl. 2–3; 1649, pl. 3–5; 1650, pl. 3  
 BCzart. [= Biblioteka Czartoryskich w Krakowie], rkps, ew. 3225 (ADCz. 7043, t. 13); rkps 3763 III; MNK rkps 760/31  
 BJ [= Biblioteka Jagiellońska w Krakowie], rkps 3134  
 BPAUPAN [= Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie], TS = [Teki Staszewskiego], sygn. 8876  
 LNBS [= Lwiwska Naukowa Biblioteka im. A. Stefanyka NAN Ukraini we Lwowie], AS [= Archiwum Sapiehów], 119/II c; 451 / III c; 762/ IV e  
 LVIA [= Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas w Wilnie], F. 1532, a.1, b.1  
 RGADA [= Rossijskij Gosudarstvennyj Arhiv Drevnih Aktov v Moskve], F. 12, b. 262, cz. 5  
 RGVIA [= Rossijskij Gosudarstvennyj Voенno-Istoričeskij Arhiv v Moskve], F. 846, op. 16, VUA 3856  
 SHD [= Service Historique de la Défense w Vincennes], Donation Davout. K-1, 4, 28; C-2, 128

<sup>64</sup> LNBS, AS. 762/ IV e, k. 27, P. Malszewski do A Sapieżyny z 28 czerwca 1812 z Paryża.

<sup>65</sup> NIEMCEWICZ 1871, s. 333.

## ŹRÓDŁA DRUKOWANE I LITERATURA PRZEDMIOTU

- ASKENAZY 1896 = Szymon Askenazy, *Z korespondencji Bignona*, „Biblioteka Warszawska”, I, 1896, s. 535–550
- ASKENAZY 1937 = Szymon Askenazy, *Szkice i portrety*, Warszawa 1937
- BIGNON 1913 = Édouard Bignon, *Polska w r. 1811 i 1813. Wspomnienia dyplomaty*, t. I, Wilno 1913
- CAULAINCOURT 1933 = Armand Caulaincourt, *Memoires*, t. I, Paris 1933
- Correspondance 1857–1870 = Correspondance de Napoléon I-er, publiée par ordre de l'Empereur Napoléon III*, Paris 1857–1870
- CZUBATY 2011 = Jarosław Czuby, *Księstwo Warszawskie (1807–1815)*, Warszawa 2011
- DUNDULIS 1940 = Bronius Dundulis, *Napoléon et la Lithuanie en 1812*, Paris 1940
- ERNOUF 1884 = Alfred Auguste Ernouf, *Maret, duc de Bassano*, Paris 1884
- FABRY 1900–1903 = Gabriele Fabry, *Campagne de Russie. Publié sous la Direction de la Section Historique de l'État-major de l'Armée*, t. III, Paris 1900–1903
- FISZEROWA 1998 = Wirydiana Fiszerowa, *Dzieje moje własne i osób postronnych*, Warszawa 1998
- GRABOWSKI 1905 = Józef Grabowski, *Pamiętniki wojskowe oficera sztabu cesarza Napoleona I 1812–1814*, Warszawa 1905
- GRZYMAŁA 1833 = Franciszek Grzymała, *Entrée de Napoléon à Wilna. Souvenirs de la Pologne*, Paris 1833
- HANDELSMAN 1909 = Marceli Handelsman, *Napoléon et la Pologne*, Paris 1909
- HANDELSMAN 1914 = Marceli Handelsman, *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–13*, t. I, Kraków 1914
- HANDELSMAN 1915 = Marceli Handelsman, *Rezydenci napoleońscy w Warszawie 1807–1813*, Kraków 1915
- HOGENDORP 1887 = Dirk van Hogendorp, *Mémoires*, Paris 1887
- IWASZKIEWICZ 1912 = Janusz Iwaszkiewicz, *Litwa w roku 1812*, Kraków–Warszawa 1912
- KRZOS 1967 = Kazimierz Krzos, *Z księciem Józefem w Galicji w 1809 r. Rząd Centralny obojga Galicji*, Warszawa 1967
- KUKIEL 1937 = Marian Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. I, Kraków 1937  
„Kurier Litewski”, 1 IX 1812
- MARGUERON 1897–1905 = Louis-Joseph Margueron, *Campagne de Russie*, t. II–IV, Paris 1897–1905
- MELON 1938 = Pierre Melon, *Général Hogendorp*, Paris 1938
- MENCEL 1976 = Tadeusz Mencil, *Galicja Zachodnia 1795–1809. Studium z dziejów ziem polskich zaboru austriackiego po III rozbiórce*, Lublin 1976
- MOŚCICKI 1948–1958 = Henryk Mościcki, *Romuald Giedroyc*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. VII, Kraków 1948–1958, s. 432–433
- NAWROT 2007 = Dariusz Nawrot, *Książę Aleksander Sapieha jako organizator armii litewskiej w 1812 roku*, w: *Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna. Obrazy kultury polskiej*, red. Krzysztof Stępnik, Lublin 2007, s. 527–547
- NAWROT 2008 = Dariusz Nawrot, *Litwa i Napoleon w 1812 roku*, Katowice 2008
- NAWROT 2016 = Dariusz Nawrot, *Ostatnia Konfederacja Generalna z 1812 roku*, w: *Między Barokiem a Oświeceniem. Parlamentaryzm*, red. Barbara Krzysztop-Czupryńska, Jerzy Kiełbik, Olsztyn 2016, s. 178–198

- NAWROT 2018 = Dariusz Nawrot, *Książę Aleksander Sapieha — u boku Napoleona*, w: *Wielkie rody dawnej Rzeczypospolitej XVI–XIX wieku*, red. Tomasz Ciesielski, Mariusz Sawicki, Opole 2018, s. 227–250
- NIEMCEWICZ 1871 = Julian Ursyn Niemcewicz, *Pamiętniki 1811–1820*, t. I, Poznań 1871
- NIEMCEWICZ 1957 = Julian Ursyn Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, oprac. Jan Dihm, t. II, Warszawa 1957
- PUGAČIAUSKAS 1998 = Virgilijus Pugačiauskas, *Napoleono administracija Lietuvoje*, Vilnius 1998
- SANGUSZKO 1876 = Eustachy Sanguszko, *Pamiętniki 1786–1815*, Kraków 1876
- SKAŁKOWSKI 1911 = Adam Skałkowski, *Kościuszko a Litwini*, „Kwartalnik Historyczny”, XXV, 1911, s. 255–263
- SKOWRONEK 1984 = Jerzy Skowronek, *Książę Józef Poniatowski*, Warszawa 1984
- SKOWRONEK 1992 = Jerzy Skowronek, *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Aleksander Sapieha*, Warszawa 1992
- WÓJCIK 1970 = Zbigniew J. Wójcik, *Aleksander Sapieha i warszawskie środowisko przyrodnicze końca XVIII i początku XIX w.*, w: *Prace muzeum Ziemi nr 15. Prace z zakresu historii nauk geologicznych*, cz. 2, Warszawa 1970
- WÓJCIK 1993 = Zbigniew J. Wójcik, *Aleksander Sapieha*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXXIV, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993, s. 569–572
- ZAŁUSKI 1976 = Józef Załuski, *Wspomnienia*, Kraków 1976

### **Gossip and slander during one's life, black legend after death — Aleksander Sapieha**

The article describes the sources of the black legend of Aleksander Sapieha. Because of numerous rumours and slanders existing already during Sapieha's life, he was subject to critic already in his times. One of the reasons for the dislike of the duke was his conflicted marriage to Anna Sapieżyna née Zamojska. The image created back then became grounds for hasty judgement of duke Sapieha's activity in historiography. As such, Sapieha, who was one of the closest collaborators of Napoleon both during the 1807 campaign and the so-called second Polish war in 1812 was judged unjustly. He was meant to be blamed for the defeat in the war with Russia, although in 1812 he actually created base for the mobilization of Lithuania.